



کتابخانه داران و کتاب فروشان
 کتب و اسناد و خط و کتابت
 قریب قریب تمام کتب و اسناد
 و خط و کتابت و اسناد
 و خط و کتابت و اسناد

عمومی نوروزی

۸۶۸۵

عمومی نوروزی

۱۱

90106

اسم اصلی

دوس ستره جہانک نظرہ

اسم مشہوری

عدد جلد

۱

فطراف ، ربوط ، صفا لہوم

فکری

عدد سطر

تعریفات

عدد صحیفہ

تاریخ و محل
 طبع و یا ترجمہ

تاریخ تألیف

مؤلفی

عسوق نوروزی

ترکہ

لسانی

تاریخ ترجمہ

مترجمی

مدد عطلات

OSMANLI'DA FOTOĞRAFÇILIĞIN GELİŞİMİ VE YILDIZ SARAYI FOTOĞRAF ALBÜMLERİ KOLEKSİYONU

Ali Gözeller*

Gönderilme Tarihi: 21.10.2021 - Kabul Tarihi: 03.12.2021

Özet

Bu çalışmada, temel tarihî kaynaklardan biri olan ve 19. yüzyılın ilk yarısında icat edilen fotoğrafın Osmanlı'ya gelişi ve Yıldız Sarayı Fotoğraf Albümleri Koleksiyonu ele alınmış olup Osmanlı mimarlık tarihi çalışmalarının başvuru kaynaklarından birisinin ortaya çıkışı ve bir koleksiyona dönüşmesinin ortaya konulması amaçlanmıştır.

Fotoğraf; gravür ve resim gibi diğer görsel kayıtlardan farklı olarak anlık bir görüntüyü yakalayıp kalıcı hâle getirmesiyle daha gerçekçi bir niteliğe sahiptir. Nitekim Fransa'da icat edilmesinin hemen sonrasında diğer Avrupa ülkelerinde geniş bir ilgiye mazhar olmuştur. Fotoğrafçılıktaki bu gelişme, aynı yıl Takvîm-i Vekâyi'nin 28 Ekim 1839 tarihli ve 186 numaralı sayısı ile Osmanlı kamuoyuna tanıtılmıştır. Osmanlı ülkesinin ilk fotoğraflanması da bu yıl içerisinde Fransız fotoğrafçılar eliyle gerçekleşmiş ve 19. yüzyıl ortasından itibaren yerli fotoğrafçılar sahneye çıkmıştır. Sultan II. Abdülhamid döneminde Yıldız Sarayı'nda teşekkül edilen ve hem imparatorluğun farklı bölgelerinden hem de dünyanın farklı yerlerinden çeşitli temalarda eserleri ihtiva eden fotoğraf koleksiyonu, oluşturuluş biçim ve amacına dair dönemin kaynaklarından yararlanılarak değerlendirilmiştir.

Anahtar kelimeler: Yıldız Sarayı Fotoğraf Albümleri, Sultan II. Abdülhamid, Yıldız Sarayı, Fotoğraf Koleksiyonu, Fotoğrafçılık, Hüseyin Zekâi Bey, Abdullah Biraderler, Vasilaki (Basile) Kargopoulo

THE DEVELOPMENT OF PHOTOGRAPHY IN THE OTTOMAN EMPIRE AND THE COLLECTION OF YILDIZ PALACE PHOTOGRAPH ALBUMS

Abstract

This study investigates how photography which was invented in the first half of the 19th century and is one of the primary historical references, was introduced to the Ottoman Empire and the Collection of Yıldız Palace Photograph Albums. It aims to evaluate how one of the reference guides for the history of Ottoman architecture took place and became a collection.

Different from the other visual recording methods such as engraving and painting, photography has more realistic characteristics due to capturing instantaneous images. Thus following its invention in France, it aroused great interest in the other European countries. This progress in photography was announced to the Ottoman public in the same year via the newspaper "Takvîm-i Vekâyi" dated October 28, 1839, with issue number 186. That year the first photographs of the Ottoman Empire were shot by French photographers and as of the mid 19th century local photographers were involved in the process. The photograph collection which was amassed in Yıldız Palace during the reign of Sultan Abdülhamid II and consists of different themed photographs from the various regions and places of both the empire and the world is analyzed using historical sources in terms of the method and purpose of the collection.

Keywords: Yıldız Palace Photograph Albums, Sultan Abdülhamid II, Yıldız Palace, Photograph Collection, Photography, Hüseyin Zekâi Bey, Abdullah Frères, Vasilaki (Basile) Kargopoulo

Fotoğraf Öncesi Osmanlı Görsel Kaynakları

19. yüzyıl ortasına değin Osmanlı ülkesine dair görsel kaynaklar; minyatür, gravür, resim, harita ve plan gibi türlerden oluşmuştur. Minyatürlerde, özellikle “sûrnâme” adı verilen eserlerde şenliklerin tasvirinde insanlar, olaylar, mekânlar ve yapılar yer almıştır. Bu türdeki eserlerden birisi olan Matrakçı Nasuh’un *Beyân-ı Menâzil-i Sefer-i Irâkeyn*’inde, Kanuni Sultan Süleyman’ın Irak Seferi güzergâhındaki yerleşim yerleri ve yapıları, bazı topoğrafik özellikleri içerecek biçimde resmedilmiştir.¹

Batılıların İstanbul’a dair tasvirlerde sıkça kullandıkları resmetme tekniği ise gravür ve resimlerdir. Lorichs’in gravürü gibi, mekân ve yapılar üzerine değerlendirmeler yapabileceğimiz birçok görsel kaynak bu yolla oluşturulmuştur. Başta İstanbul su yolları ile ilgili olanlar olmak üzere, haritalar da Osmanlılar tarafından üretilmiş görsel kaynaklar arasında zikredilebilir.

Buna karşılık Batılı anlamda resim, klasik dönemde Sultan II. Mehmed’den sonra 18. yüzyılın sonuna kadar ilgi görmemiştir. 15. yüzyıl hükümdarı Fatih Sultan Mehmed’in İtalyan ressam Bellini’ye kendi portresini yaptırdığı bilinmektedir. III. Selim’e değin başka bir hükümdar resmini yaptırmamıştır. III. Selim, Kapıdağlı Konstantin’e kendi resmini yaptırmıştır. Resimlerinden birini Fransa İmparatoru Napolyon’a hediye etmiş ve ondan da bir resmini istemiştir.²

Fotoğrafın İcadı ve Yaygınlaşması

“Fotoğraf” kelimesi, Grekçe “photos” (ışık) ve “graphos” (yazı) kelimelerinin birleştirilmesinden oluşmuş olup “ışığın yazısı” anlamına gelmektedir.³ Fotoğrafın icadından önce herhangi bir nesnenin resmedilmesi el ile kazıyarak, boyayarak veya çizimi

1 Kathryn Ebel, “Visual Sources for Urban History of the Ottoman Empire”, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, V. 3, 6 (2005), 462-463.

2 Bahattin Öztuncay, *Dersaadet’in Fotoğrafçıları: 19. Yüzyıl İstanbul’unda Fotoğraf: Öncüler, Stüdyolar, Sanatçılar*, 2. Baskı, Cilt 2, İstanbul: Aygaz, 2006, 37.

3 Öztuncay, *Dersaadet’in Fotoğrafçıları...*, 29.



1 Joseph Nicéphore Niépce’nin Le Gras’taki Penceresinden Görünüm, 1826 veya 1827, Harry Ranson Merkezi, Texas Üniversitesi, Austin, <https://www.hrc.utexas.edu/exhibitions/permanent/firstphotograph/> Erişim Tarihi: 30 Aralık 2018.



2 Joseph Nicéphore Niépce, tarihte çekilen ilk fotoğraf, 1826. (Engin Özendes, *Abdullah Frères: Osmanlı Sarayının Fotoğrafçıları*, 1. Baskı, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 1998, 12.)

yapılarak gerçekleştirilmiştir. 1826 veya 1827 yılında Joseph Nicéphore Niépce, bir nesnenin görüntüsünü insan elinin bir etkisi olmadan doğrudan bir yüzey üzerine aktarmayı başarmıştır. Niépce’in ilk çektiği fotoğraf, Le Gras’taki evinin çalışma odasının penceresinden bir güvercinliği ve bahçedeki ağaçları göstermektedir. Bu sonucu yaklaşık sekiz saatlik bir pozlama ile elde etmiştir.⁴

Aynı tarihlerde fotoğraf tekniği üzerinde çalışmalar yürüten Daguerre, Niépce’in bu keşfini geliştirmek için kendisiyle ortak çalışmayı teklif etmiş, böylece bilgilerini paylaşarak birlikte fotoğrafın seri üretimini gerçekleştirmeye çalışmışlardır. Niépce’in 1833’te ölümü üzerine çalışmaları bir süre durmuşsa

4 İsmail Erim Gülaçtı, *Sultan II. Abdülhamid ve Görsel Propaganda*, İstanbul: Efe Akademi Yayınları, 2018, 12-16.

da Daguerre, 1837 yılında uyguladığı yeni teknik ile pozlama süresini kısaltmış ve pozitif görüntü elde etmiştir. Fransız Bilimler Akademisi tarafından Ocak 1839 tarihinde *daguerretip*'in tanıtımı yapılmış, 14 Haziran 1839'da Fransız hükümetince satın alınmış, patent kısıtlaması olmaksızın tüm dünyaya duyurulmuştur.⁵ Bilinen ilk insan fotoğrafı, aynı yıl Daguerre tarafından çekilmiştir. Bu alanda çalışan diğer bir fotoğrafçı olan Talbot'un keşfi "kalotip" ile fotoğrafçılık daha da yaygınlaşmıştır.

Osmanlı'da Fotoğraf

Fotoğrafın Osmanlı'ya Gelişi ve Yaygınlaşması

Osmanlı kamuoyuna fotoğraf, Paris'te Daguerre tekniğinin icadının tanıtımının yapıldığı yıl içerisinde, *Takvîm-i Vekâyi*'nin 28 Ekim 1839 tarih ve 186 numaralı sayısı ile tanıtılmıştır.⁶ Kısa bir süre sonra fotoğrafın ilk uygulamaları, Osmanlı sınırları içerisinde bulunan Yakın Doğu'daki Filistin ve Mısır gibi yerlerde gerçekleştirilmiştir.⁷

Fotoğrafın Osmanlı'ya girişi, daguerreotype'i getiren Fransızlar üzerinden olmuştur. 1839 yılının Ekim ayında, Fransız ressam Horace Vernet, yeğeni Charles Marie Bouton ve daguerreotypist Frederic Goupil Fesquet ile Marsilya'dan yola çıkmıştır. Suriye, İskenderiye, Kahire, Sina Yarımadası, Filistin, Tire, Sayda, Deyrül-Kamer, Şam, Kudüs, Nasıra, Beyrut ve Baalbek'te çekimler yaptıktan sonra 1840 yılında İzmir'e geçmiştir. Böylece Osmanlı topraklarında ilk çekilen fotoğraflar bahsedilen yerlerin görünümleri olmuştur. Bu fotoğrafçıları takip eden birçok Avrupalı kâşif, seyyah ve sanatçı kameralarıyla imparatorluk merkezine yakın İstanbul, İzmir ve Efes gibi önemli yerleşim yerlerini ziyaret etmişlerdir.⁸

Yerli Fotoğrafçıların Ortaya Çıkışı

Osmanlı'da fotoğrafın tanınırlığının artışı, askerî eğitim veren mühendishane mekteplerinde fotoğrafa giriş dersinin verilmesinin tesiri olmuştur. Yaygınlık kazanmasındaki en önemli etken ise 1850'lerde James Robertson'un öncülük ettiği belgesel fotoğrafçılığı olmuştur. Robertson'ın Kırım Savaşı esnasında elde ettiği görüntüler, fotoğrafın haberleşmede kullanılmasını sağlamıştır. Robertson'ı İtalyan fotoğrafçı Carlo Naya'nın başı çektiği Avrupalı fotoğrafçılar takip etmiştir. Böylece İstanbul'da fotoğraf stüdyoları açılmaya başlamıştır.



3 Carlo Naya, dagereotip etiketi, 1845, Cem Mahruki Koleksiyonu

(Bahattin Öztuncay, *Dersaadet'in Fotoğrafçıları*:

19. Yüzyıl İstanbul'unda Fotoğraf: Öncüler, Stüdyolar, Sanatçılar, 2. Baskı, Cilt 2, İstanbul: Aygaz: 2006, 42.)

5 Gülaçtı, *Sultan II. Abdülhamid ve Görsel Propaganda*, 18; Engin Özendes, *Abdullah Frères: Osmanlı Sarayının Fotoğrafçıları*, 1. Baskı, İstanbul: YKY, 1998, 12.

6 Özendes, *Abdullah Frères: Osmanlı Sarayının Fotoğrafçıları*, 13.

7 Gül den Sarıyıldız, "Osmanlı Bürokrasisinde Fotoğraflı Belge Kullanımı ve Parmak İzi Uygulaması", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, 47 (2009), 183-208.

8 Pelin Şahin Tekinalp, "Links Between Painting and Photog-

raphy in Nineteenth-Century Turkey", *History of Photography*, 34:3, (2010), 292, <https://doi.org/10.1080/03087291003630154> Erişim 03.01.2019. Mısır ve Suriye için bkz. P. Chevedden, "Making Light of Everything: Early Photography of the Middle East and Current Photomania", *Middle East Studies Association Bulletin*, 18 (2), (1984), 151-174, <https://www.jstor.org/stable/41887989>, Erişim 03.01.2019.

Bunların arasında Basil Kargopoulo ve Abdullah Biraderler gibi yerli fotoğrafçılar da vardır. Fotoğrafçılık, özellikle gayrimüslimler arasında popüler bir meslek hâline gelmiştir. Bilhassa kimya ve ecza gibi alanlarda çalışan Ermeniler, kimya bilgisi gerektiren daguerretype tekniğini öğrenmekte zorlanmamıştır. Kimi Ermeni öğrenciler, Venedik'teki Murad Rafaelyan Mektebi'nde sanat eğitimi gördüklerinden dolayı stüdyolarda çıraklığa kabul edilmede öncelikli olmuştur. Osmanlı Ermenileri ve Rumları ile Levantenler de bu dönemde fotoğrafçılığa ilgi duymuşlardır.⁹

Başlangıçta diğer Batılı sanat formlarında olduğu gibi fotoğrafa da halk tarafından olumsuz yaklaşmış, ancak padişahların olumlu tutumu bu alandaki algıyı etkilemiş ve pozitif bir biçime dönüştürmüştür. Fotoğrafçılığın tanınması ve benimsenmesi, Sultan Abdülmecid (1839-1861) devrinde olmuştur. İstanbul'un sistematik olarak ilk kez fotoğraflanması ise Ernest Caranza tarafından 1852-1854 yıllarında gerçekleştirilmiştir. Hazırlamış olduğu iki fotoğraf albümünü Padişah'a takdim eden Caranza'ya resmî fotoğrafçı unvanı verilmiştir.

Sultan Abdülaziz (1861-1876) ve Sultan II. Abdülhamid (1876-1909), Osmanlı fotoğrafçılığının gelişmesinde önemli rol oynamıştır. Sultan Abdülaziz, fotoğrafını çeken Abdullah Biraderleri "Ressam-ı Hazret-i Şehriyârî" unvanı vererek ödüllendirmiştir. II. Abdülhamid (1876-1909) döneminde, demiryolları ve önemli yapıların inşasından mahkumlara, sarayın resim koleksiyonuna ve açılış merasimlerine değin her türlü hadise fotoğraflanmıştır.¹⁰

Yıldız Sarayı Fotoğraf Albümleri Koleksiyonu

Yâverandan Kaymakam Hüseyin Zekâi Bey, 30 Kasım 1892 tarihli yazısında bütün askerî mekânların fotoğraflarından "*vücuda getirilerek cesim ve mükemmel albüm*"ün oluşturulmasına dair Padişah'ın emrinden bahsetmiş ve yapılacak bu çalışmanın nasıl bir sonucunun olabileceğine dair düşüncesini ifade etmiştir. Fotoğraflardan başka madenlere, toprakların

verimliliğine ve bunların tarihî ve fenni ayrıntılarına, istenilen mevkilerin kabartma ve topoğrafya usulü haritalarıyla beraber yapıların her türlü açıklamalarına, inşalarına dair olaylara ve o tarihte medeniyetin meftunu olduğu "*usul-i mimari-i atika-i Osmaniye-mizin resm ve planları*"nın gösterilmesine kadar olan malzemeyi içeren, Padişah'a layık bir güzel eserler kütüphanesi oluşturulabileceğini söylemiştir.

Hüseyin Zekâi, geçmişin güzel eserlerine dair bilgi edinilmesinde Avrupalıların kaynaklarına müracaat edilmesinden, o kaynaklarda Osmanlı mimarisinin güzelliklerinden hiçbirisinin görülmesinden rahatsızlık duymuştur. Hatta ona göre, Osmanlı kütüphanelerinde Osmanlı'nın eski eserlerine dair bilgi edinilmek istenildiğinde şüpheleri gidermeye yarayacak güzel eserlerin görsellerinin bulunduğu mecmualarla karşılaşamamaktadır.¹¹

Bu yazıyı kaleme aldığı 1892 yılı, askerî mekânların fotoğraflanması çalışmasının yanında, Hüseyin Zekâi'nin bahsettiği türden kütüphane malzemesinin üretilmekte olduğu bir zaman dilimini de kapsamaktaydı. Fotoğrafa dayalı görsel malzemenin resmî alanda ve hükümdar nezdinde kullanımı çoktan başlamıştı. Zaten Hüseyin Zekâi'nin gereğine işaret ettiği şey, bu malzemelerden ziyade malzemelerin toplanmasıyla oluşacak bir kütüphanenin gerekliliği idi.

Hüseyin Zekâi tarafından yaklaşık iki yıl sonra kaleme alınan başka bir maruzatta, önceki yazısının sonuçlarına dair farklı bilgiler bulunmaktadır. Bu maruzatında, daha önceki talebinin Padişah tarafından uygun görüldüğünü ve Padişah'ın emriyle Seraskerlik makamına müracaat ederek fotoğraflar için gerekli âlet, edevât ve diğer malzemelerin satın alınmasına mahsus olmak üzere şimdilik 25.000 kuruş verildiğini ifade etmektedir. Bu aşamadan sonrası, çalışmayı birlikte yürüteceği kişilerin belirlenmesi olmuş ve bunu Serasker şifahi ifadesiyle kendisine söylemiştir. Hüseyin Zekâi, Seraskerin emri doğrultusunda aşağıdaki isimleri birlikte çalışmak istediği kişiler olarak belirlemiştir:

- Mekteb-i Harbiyye-i Şâhâneleri resim muâvini Kolağası Ali Rızâ Efendi

9 Tekinalp, "Links Between Painting and Photography", 292-293.

10 Tekinalp, "Links Between Painting and Photography", 293.

11 BOA.,Y.EE.56/12, 11.Ca.1310 / 1 Aralık 1892.

- Mekteb-i İdâdî-i Harbî-i Şâhâneleri resim muavinlerinden Yüzbaşı Hasan Rızâ Efendi
- Mekteb-i İdâdî-i Harbî-i Şâhâneleri lisân muavinlerinden Yüzbaşı Vekîlî Râtîb Efendi
- Bahriyye-i Şâhâneleri inşaâtında Yüzbaşı İsmâîl Hakkı Efendi
- Mekteb-i İdâdî-i Harbî-i Şâhâneleri dâhiliye zâbitânından Mülâzım-ı Evvel Hakkı Efendi
- Bahriyye-i Şâhâneleri Erkân-ı Harbiyyesinde Mülâzım-ı Evvel Mehmed Efendi
- Mekteb-i İdâdî-i Harbî-i Şâhâneleri Fotoğraf Muallimi mülkiyeden Rif'at Efendi
- Bâb-ı Vâlâ-yı Seraskerîleri Levâzım Dördüncü Şubesi ketebesinden Nazmi Efendi.

Maruzatının sonunda planlanan çalışmanın amacını bir kez daha açıklamaktadır. Buna göre; *"Fotoğraflar emâkin-i atîka ve cedîde ve târîhin göstereceği eşyâ-yı atîka-i Osmânî ve tabiatın latîf manzaralarını ve âsâr-ı umrân-ı mâziyye safahatının elde edilebilecek her nevi' numûnelerinden yağlı ve suluboyalar ile mimârî esliha melbûsât mensûcât ve eşyâ-yı nefîseyi reng-i aslîleriyle irâe eden musavver albümler teşkili ve fenn-i mimârî-i Osmânî ve mâdeniyyât ve coğrafya-yı tabî'î resim ve planları ve bunlara âid izâhât ve tafsîlât tertîb"* edilerek Padişah'a takdim edileceğini beyan etmektedir.¹²

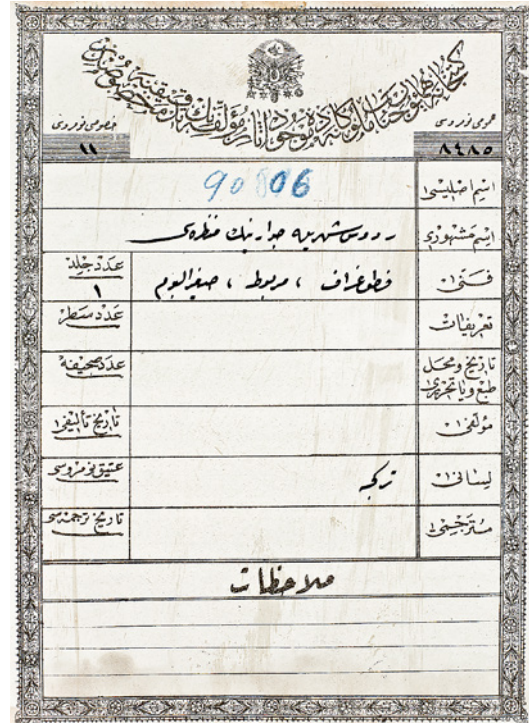
Günümüzden bakıldığında Hüseyin Zekâi'nin beklentisinin gerçekleştiği; imparatorluk sınırları içerisindeki mekân, nesne ve manzaraların görsel kaydını kapsayan bir koleksiyonun oluştuğu anlaşılmaktadır. Bu koleksiyonun içeriği ve oluşum süreci üzerine genel tartışmalar yürütülmekte olup, ayrıntılı çalışmaların yayınlanmasına henüz başlanılmış olduğu düşünülmektedir.

Yıldız Sarayı Kütüphanesi içerisinde, Sultan II. Abdülhamid'in (1876-1909) hükümdarlığı döneminde oluşan fotoğraf koleksiyonunun varlığı araştırmacılar ve kamuoyu tarafından bilinmekle birlikte bu koleksiyondan yararlanılmaya başlanması veya diğer bir tabirle koleksiyonun yeniden keşfi, 1980'ler sonrasında olmuştur. Bunda, başta albümlerin tasnifsiz olması ve kütüphane hizmetleri olmak üzere başka birtakım nedenler etkili olmuş olmalıdır.

Koleksiyonun Oluşumu

Sultan II. Abdülhamid'in (1876-1909) hükümdarlığı süresince Yıldız Sarayı'nda oluşturulan ve 1925 yılında Yıldız Sarayı'ndan İstanbul Üniversitesi Merkez Kütüphanesi bünyesindeki Nadir Eserler Kütüphanesi'ne (o tarihte Dârülfünun Kütüphanesi) nakledilen fotoğraf koleksiyonu, araştırmacılar tarafından Yıldız Sarayı Fotoğraf Albümleri, Sultan II. Abdülhamid Fotoğraf Koleksiyonu gibi isimlerle anılmaktadır. Fotoğraf koleksiyonu, Nadir Eserler Kütüphanesi'ndeki Türkçe, Arapça, Farsça, Latince ve diğer dillerdeki basma ve yazma kitap, dergi, gazete, harita, plan ve nota gibi türlerden oluşan kütüphane ve arşivcilik malzemesinin bir parçasıdır.

II. Abdülhamid'in fotoğrafa ilgisi, hatıratlardan da hareketle çokça anılan bir husustur. Bu meyli, aşırı kontrolcü kişilik yapısına da hamledilmektedir. Koleksiyonda devlet görevlilerinin, hükümet binalarının, askerî öğrencilerin, suçlularla mahkûmların fotoğraflarının bulunması bunu destekleyici mahiyette olmakla birlikte, bu durum saray dışına çok az çıkmasıyla da ilgili olmalıdır. Hükümdarlığını her hafta Cuma selamlığı ile Ramazan ayındaki



4 Abdullah Biraderler, 1898 sonrası, İÜMK, No: 90806

12 Y.PRK.ASK.105/45, (1312) 1894/1895.



5 Abdullah Biraderler, İÜMK, No: 90818/2

Topkapı Sarayı ziyaretleri hariç sarayının dışına çıkmadan devam ettirmesi göz önüne alındığında, onun için fotoğrafların, diğer yazılı ve basılı malzemelerle birlikte imparatorluğun taşrasına ve dünyaya dair müracaat ettiği bir bilgi kaynağı olduğunda şüphe yoktur.

Bazı araştırmacılar, Padişah'ın hazırlattığı albümleri Amerikan Kongre Kütüphanesi ve British Museum ile yabancı devletlerin hükümdarlarına ve yöneticilerine armağan olarak göndermesini, Padişah'ın fotoğraflar vasıtasıyla ülke dışına modern hükümdar imgesini verme amacına bağlamaktadır.¹³ Oysa, II. Abdülhamid fotoğraflara yalnızca bir görsel malzeme olarak ilgi duymakla yetinmemiş, fotoğrafçılık sanatıyla da ilgilenmiştir. Nitekim kaynaklarda, saray bünyesinde bir fotoğraf atölyesinin bulunduğuna işaret eden ifadeler vardır.¹⁴

13 Öztuncay, *Dersaadet'in Fotoğrafçıları...*, 188; Mehmet Fahri Furat, İshak Keskin, "A(nother) Quest for Power: Photographic Documentation in the Ottoman Empire", *Archives and Cultural Industries - 2th Annual Congress*, Girona, İspanya, 13-15 Ekim 2014, 1-10, <https://www.girona.cat/web/ica2014/ponents/textos/id197.pdf>; Muhammad Isa Waley, "Images of the Ottoman Empire: The Photograph Albums Presented by Sultan Abdülhamid II", *The British Library Journal*, 17(2), (1991), 111-127.

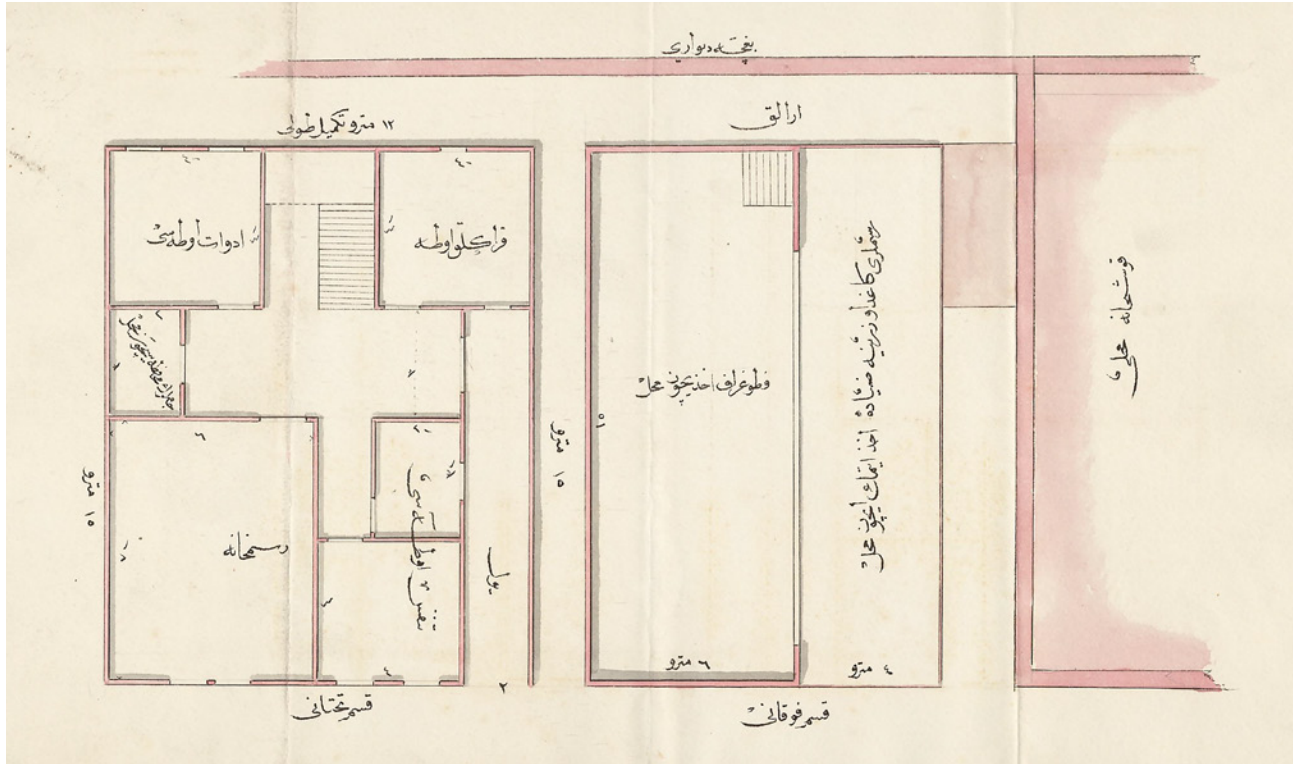
14 Gülsen Sevinç Kaya, Ayşe Fazlıoğlu, *150 Yıllık Sessiz Tanıkları: Dolmabahçe Sarayı Fotoğraf Albümleri*, İstanbul: TBMM Milli Saraylar Daire Başkanlığı, 2006, 13; BOA.Y.PRK.HH.16/54, 7 Rebilüâhir 1303 / 13 Ocak 1886, lef 9.

Fotoğrafların yanı sıra kitap, kütüphane ve arşivleme konusuna da önem verdiği bilinmektedir. İstanbul kütüphanelerindeki kitapların kataloglamalarını yaptırmış, ciltleri yıpranmış eserlerin ciltlenmesini sağlamış ve Süleymaniye Kütüphanesi'nde değerli kitapları toplattırıştır. Müze-i Hümayûn'un tesisi de bu kapsamda değerlendirilebilir.¹⁵

Albümlerde başta Vichen, Kevork ve Hovsep kardeşler (Abdullah Freres / Abdullah Biraderler), Vasilaki (Basile) Kargopoulo ve Fransız Pierre Louis Pierson olmak üzere, imparatorluğun hem merkezindeki hem de taşrasındaki yerel fotoğrafçılar tarafından çekilmiş fotoğraflar ile Osmanlı sınırları dışındaki yerlere ait fotoğraflar bulunmaktadır. II. Abdülhamid tahta çıktıktan bir yıl sonra, 1877'de Meclis-i Mebûsan ve Meclis-i Âyan üyelerinin kartvizit boy portrelerini içeren fotoğraf albümü Abdullah Biraderler tarafından hazırlanmıştır. Albümde, Meclis-i Mebûsan Reisi Ahmed Vefik Paşa ile 104 mebus ve Meclis-i Âyan Reisi Server Paşa ile 20 âyanın fotoğrafı vardır.¹⁶

15 Nurhan Atasoy, *Yıldız Sarayı Fotoğraf Albümlerinden Yedigâr-ı İstanbul*, 1. Baskı, İstanbul: Akkök Yayınları, 2007, 7.

16 Öztuncay, *Dersaadet'in Fotoğrafçıları...*, 179-183.



6 Nereye ait olduğu belirtilmemiş bir fotoğrafhanenin planı, BOA.PLK.p.4609



7 Albüm cildi (Ortasında, yeşil zemin üzerinde yıldızlı Arma-i Osmâni ve ay-yıldız bulunmaktadır.)
Abdullah Biraderler, 1898 sonrası, İÜMK, No: 91037

ÉTABLISSEMENT PHOTOGRAPHIQUE	
B. KARGOPOULO	
1	Portrait en pied
2	Portrait en buste
3	Portrait en médaillon
4	Portrait en ovale
5	Portrait en rectangle
6	Portrait en carré
7	Portrait en triangle
8	Portrait en losange
9	Portrait en cercle
10	Portrait en ellipse
11	Portrait en rectangle inversé
12	Portrait en ovale inversé
13	Portrait en médaillon inversé
14	Portrait en ovale inversé
15	Portrait en rectangle inversé
16	Portrait en ovale inversé
17	Portrait en médaillon inversé
18	Portrait en ovale inversé
19	Portrait en rectangle inversé
20	Portrait en ovale inversé
21	Portrait en médaillon inversé
22	Portrait en ovale inversé
23	Portrait en rectangle inversé
24	Portrait en ovale inversé
25	Portrait en médaillon inversé
26	Portrait en ovale inversé
27	Portrait en rectangle inversé
28	Portrait en ovale inversé
29	Portrait en médaillon inversé
30	Portrait en ovale inversé
31	Portrait en rectangle inversé
32	Portrait en ovale inversé
33	Portrait en médaillon inversé
34	Portrait en ovale inversé
35	Portrait en rectangle inversé
36	Portrait en ovale inversé
37	Portrait en médaillon inversé
38	Portrait en ovale inversé
39	Portrait en rectangle inversé
40	Portrait en ovale inversé
41	Portrait en médaillon inversé
42	Portrait en ovale inversé
43	Portrait en rectangle inversé
44	Portrait en ovale inversé
45	Portrait en médaillon inversé
46	Portrait en ovale inversé
47	Portrait en rectangle inversé
48	Portrait en ovale inversé
49	Portrait en médaillon inversé
50	Portrait en ovale inversé
51	Portrait en rectangle inversé
52	Portrait en ovale inversé
53	Portrait en médaillon inversé
54	Portrait en ovale inversé
55	Portrait en rectangle inversé
56	Portrait en ovale inversé
57	Portrait en médaillon inversé
58	Portrait en ovale inversé
59	Portrait en rectangle inversé
60	Portrait en ovale inversé
61	Portrait en médaillon inversé
62	Portrait en ovale inversé
63	Portrait en rectangle inversé
64	Portrait en ovale inversé
65	Portrait en médaillon inversé
66	Portrait en ovale inversé
67	Portrait en rectangle inversé
68	Portrait en ovale inversé
69	Portrait en médaillon inversé
70	Portrait en ovale inversé
71	Portrait en rectangle inversé
72	Portrait en ovale inversé
73	Portrait en médaillon inversé
74	Portrait en ovale inversé
75	Portrait en rectangle inversé
76	Portrait en ovale inversé
77	Portrait en médaillon inversé
78	Portrait en ovale inversé
79	Portrait en rectangle inversé
80	Portrait en ovale inversé
81	Portrait en médaillon inversé
82	Portrait en ovale inversé
83	Portrait en rectangle inversé
84	Portrait en ovale inversé
85	Portrait en médaillon inversé
86	Portrait en ovale inversé
87	Portrait en rectangle inversé
88	Portrait en ovale inversé
89	Portrait en médaillon inversé
90	Portrait en ovale inversé
91	Portrait en rectangle inversé
92	Portrait en ovale inversé
93	Portrait en médaillon inversé
94	Portrait en ovale inversé
95	Portrait en rectangle inversé
96	Portrait en ovale inversé
97	Portrait en médaillon inversé
98	Portrait en ovale inversé
99	Portrait en rectangle inversé
100	Portrait en ovale inversé

8 Kargopulo'ya ait fatura

(Bahattin Öztuncay, *Dersaadet'in Fotoğrafçıları: 19. Yüzyıl İstanbul'unda Fotoğraf: Öncüler, Stüdyolar, Sanatçılar*, 2. Baskı, Cilt 2, İstanbul: Aygaz: 2006, 241.)



9 Abdullah Biraderler, 1898 sonrası, İÜMK, No: 91037/4

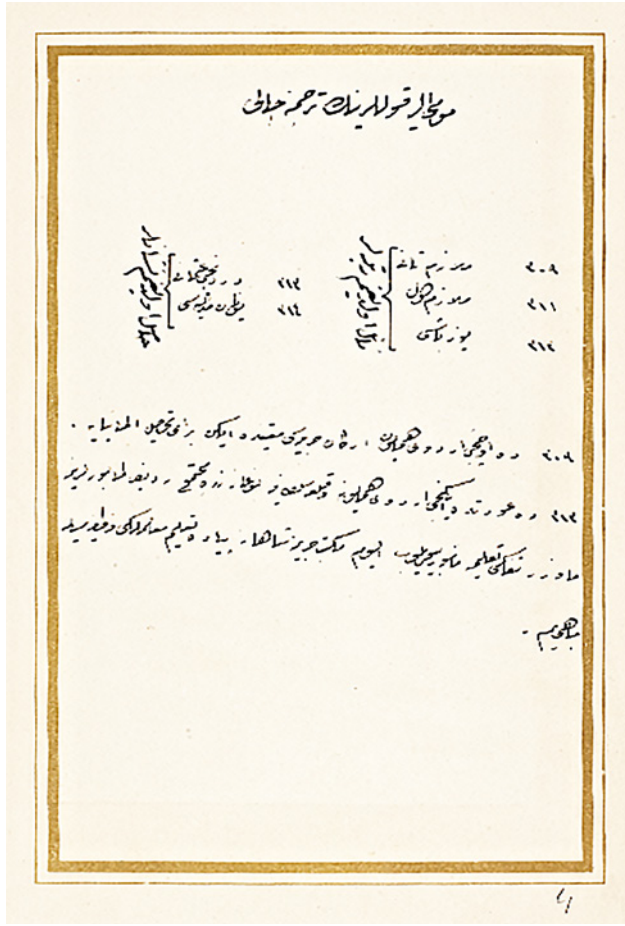
1879 yılında Kargopulo'ya hazırlattığı albümler arasında 5 Boğaz panoraması, yaklaşık 160 İstanbul manzarası ve Yıldız Sarayı görüntüleri, 200 adet İstanbul'la ilgili stereograf, saraydaki çalışanları içeren 438 fotoğrafık bir albüm, 122 at fotoğrafı, 35 adet muhafız taburu subayları portresi, 269 adet Mısır'la ilgili fotoğraf bulunmaktadır.¹⁷

Sultan II. Abdülhamid vilayet, sancak ve kazalarda bulunan hükümet konağı, kışla, hastahane, cami, mektep gibi yapılar ile hayır eserlerinin fotoğraflarının çekilerek birer kopyasının arzını, ilk olarak 22 Şubat 1889 tarihindeki bir iradesiyle istemiştir. Fotoğrafların çekimiyle ilgili hususlar, fotoğraf boyutları, ebat, kalite ve adetleri tamamen

17 Öztuncay, *Dersaadet'in Fotoğrafçıları...*, 241-243.

vilayetlere bırakılmıştır. Vilayetlerin fotoğrafçı istemesi durumunda da merkezden asker fotoğrafçıları gönderilmiştir. Çekim bedellerinin ise Hazine-i Hassa Nezareti'nce karşılanması emredilmiştir. Böylece Selanik, Girit, Kosova, Kastamonu, Konya, Mamuratülaziz (Elazığ), Sivas, Suriye, İşkodya, Hüdavendigâr, Diyarbakır, Yanya, Trablusgarp, Beyrut, Trabzon, Manastır, Adana, Aydın, Yemen, Erzurum, Cezayir-i bahr-i Sefid, Ankara, Halep, Basra, Van, Bitlis vilayetleriyle Çatalca, Cebel-i Lübnan ve Kudüs sancaklarının fotoğrafları çekilmiştir.¹⁸

18 Orhan Murat Çolak, "II. Abdülhamid Döneminde Vilayetleri Fotoğraflama Teşebbüsleri ve Fotoğrafçı Ahmed Fuad Bey", Prof. Dr. Şevki Nezihi Aykut Armağanı, Yay. Haz. Gülten Sarıyıldız, Niyazi Çiçek, İshak Keskin, Sevil Pamuk, İstanbul: Etkin Kitaplar, 2011, 59-60.



10 Abdullah Biraderler, 1898 sonrası,
İÜMK, No: 91037/4a



11 Abdullah Biraderler, İÜMK, No: 90818/4



12 Nişantaşı'nda Fehim Paşa Konağı, Ali Sami, tarihsiz,
İÜMK, No: 90646/15

Vilayetlerle ilgili ikinci teşebbüsü, 1 Aralık 1892 tarihinde. Tahta çıktığı 1876 yılından 1892 yılına kadar tamir, genişletme ve yeniden inşası yapılan hastahane ve hapisanelerin iç ve dış fotoğraflarının çekilerek İstanbul'a gönderilmesini emretmiştir. Hastahane ve hapisanelerin fotoğraflanması işlemi 1894 yılına kadar sürmüştür. Bu kapsamda çekilen fotoğraflardan Dimetoka'dan gönderilenlere bakılarak hastahanelerin durumu beğenilmemiş, teftiş edilmesi düşünülmüş, bu teftiş düşüncesi bütün hastahanelere teşmil edilmiştir. Hastahanelerin müfettişlerce teftişi ve raporların hazırlanmasına dair ilerleyen dönemlerde başka padişah iradeleri de çıkmıştır.¹⁹

19 Çolak, "II. Abdülhamid Döneminde Vilayetleri Fotoğraflama Teşebbüsleri", 60-62.



13 Hayreddin Paşa Konağı (tamirata devam ediyor),
Nişantaşı, Ali Sami, tarihsiz, İÜMK, No: 90646/20



Vue de la Mosquée Süleymanîe

14 Abdullah Biraderler, İÜMK, No: 90813/7

3 Kasım 1892 tarihinde, bu kez başta İstanbul olmak üzere ülkedeki bütün vilayet ve sancaklarda bulunan hapisane mahkûmlarının, askerî okulların ve bu okullardaki öğrencilerin fotoğraflarının çekilmesi bir padişah iradesiyle emredilmiştir. Bu emir kapsamında İstanbul'daki bütün askerî okulların, bu okulların inşaat planlarının ve ikişer olarak öğrencilerinin fotoğraflanması işi Viçen Abdullah'a verilmiştir. 19 Kasım 1892 tarihli bir habere göre, Viçen Abdullah bu çalışmayı tamamlamıştır.²⁰

20 Çolak, "II. Abdülhamid Döneminde Vilayetleri Fotoğraflama Teşebbüsleri", 62-63.

II. Abdülhamid'in 30 Kasım 1892 tarihli iradesiyle, tahta çıkışından o tarihe kadar İstanbul ve taşrada inşa edilmiş askerî mekânların fotoğraflanmasını istemesi, diğer bir önemli teşebbüstür. Bu iş için Yâverandan Kaymakam Zekâi Bey (Hüseyin Zekâi Paşa) görevlendirilmiştir. 18 Nisan 1893'te İstanbul'daki işlemlerini tamamlayan Paşadan taşradaki işlemler için hazırlıklar yapması istenilmiştir. Bu fotoğrafların akıbeti ise bilinmemektedir.²¹

21 Çolak, "II. Abdülhamid Döneminde Vilayetleri Fotoğraflama Teşebbüsleri", 63-64.



17 Rodos Lindoz Kalesi'nin şimalden görünüşü, İÜMK, No: 90805/22

Cezire üzerinde evvela inşa edilmiş olan bir şehrin akropolüdür, Rodos'un banisi Mimar Hipodam'ın vatanıdır.

Sultan II. Abdülhamid döneminde fotoğraf albümleri, hem Yıldız Sarayı sınırları içerisindeki Kütüphane-i Hümayûnda hem de buradaki köşklere muhafaza edilmiştir. Köşklereki albümler, sonradan Kütüphane-i Hümayûn olarak isimlendirilen Yıldız Sarayı Kütüphanesi'nde toplanmıştır. 31 Mart Vakası'nın ardından Padişah'ın 27 Nisan 1909'da tahttan indirilmesi ile Selânik'ten İstanbul'a gelen Hareket Ordusu, Yıldız Sarayı'na girmiş; ancak ordu mensuplarının saray bünyesinde giremediği tek mekân kütüphane olmuştur. Yıldız Sarayı Kütüphanesi, hafız-ı kütübü, yani kütüphanenin müdürü Kalkandelenli Sabri Efendi'nin Arnavut askerlerine karşı direnmesiyle kurtulmuştur.

II. Abdülhamid'in tahttan indirilmesini müteakip Yıldız Sarayı'nın tasfiye edilmesinden sonra, kutular içinde ve tomarlar hâlindeki albümler, fotoğraf koleksiyonları, el yazmaları, hat levhaları ve çeşitli antika eserler 14 Mart 1910 tarihinde Maarif Nezareti uhdesine teslim edilmiş, 1925 yılında çıkarılan kanun ile de Dârülfünun'a (İstanbul Üniversitesi'nin Genel Kitaplığı'na) devredilmiştir. Sözü edilen koleksiyondaki fotoğrafların asılları hâlen İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi'ndedir. Bununla birlikte, İslâm Tarih Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi'ne bağlı IRCICA Kütüphanesi'ndeki Tarihi Fotoğraf Arşivi'nde Yıldız Albümleri'nin kopyaları bulunmaktadır.

Koleksiyonun İçeriği

1925 yılında Yıldız Kütüphanesi'nden İstanbul Üniversitesi bünyesine, Vedat Tek'in mimarı olduğu Medresetü'l-Kuzzât binasına 7.000'den fazla yazma eser, 1.500 civarında da basılı kitap nakledilmiştir. Bunların dışında "43 gravürlü albüm; 25 tomar, 23 renkli ve 10 siyah-beyaz litografya, 1 çini tablo, 1 mermer üzerine yapılmış tablo, 16 pul koleksiyonu, 24 levha ve albüm hâlinde suluboyalar, 16 nota defteri, 5 kumaş koleksiyonu, yabancı ziyaretçilerin kartvizitlerinden oluşan 2 adet koleksiyon, 1 bitki koleksiyonu, harita ve plan koleksiyonu ve 4 adet kara-kalem resim" de kitaplarla birlikte nakledilmiştir.²⁷

Yukarıdaki kütüphane malzemesi ve koleksiyon dışında, 1862-1917 yıllarında çekilmiş fotoğrafları kapsayan albümler de nakledilmiştir. Kaynaklarda albümlerin sayıları ve içlerindeki fotoğraf adediyle ilgili farklı veriler bulunmaktadır. Ancak doğrudan bu fotoğraflarla ilgili olarak IRCICA'da görev yapan Nuhoglu ve Çolak'ın verdiği sayılar daha doğru olmalıdır. Onlar, koleksiyonun gravürler ve mükerrer fotoğraflar dâhil 962 albümde toplanan 38.599 adet eserden oluştuğunu ifade etmektedir.²⁸ Fotoğrafçı ve fotoğrafhane olarak ise ilk tespitlere göre varılan rakam 263'tür.²⁹ Atasoy'a göre, albümlerin boyutları farklılıklar göstermektedir. 4 albüm birer fotoğraf ihtiva ederken, 4 albümde de fotoğraf adedi 300-450 arasında değişmektedir. En fazla fotoğraf içeren albümde 507 fotoğraf vardır. 40 albüm 100 adetten fazla fotoğraftan oluşurken, albümler genellikle 10-80 fotoğraftan müteşekkildir.³⁰

27 Atasoy, *Yıldız Sarayı Fotoğraf Albümlerinden Yadigâr-ı İstanbul*, 11.

28 Hidayet Yavuz Nuhoglu, Orhan Murat Çolak, "Osmanlı'da Fotoğrafçılık", *Türkler*, XIV, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002, 942.

29 Adnan Genç, Orhan Murat Çolak, *Sultan II. Abdülhamid Arşivi İstanbul Fotoğrafları*, İstanbul: İBB Kültür A.Ş. / IRCICA, 2007, 45.

30 Atasoy, *Yıldız Sarayı Fotoğraf Albümlerinden Yadigâr-ı İstanbul*, 12.



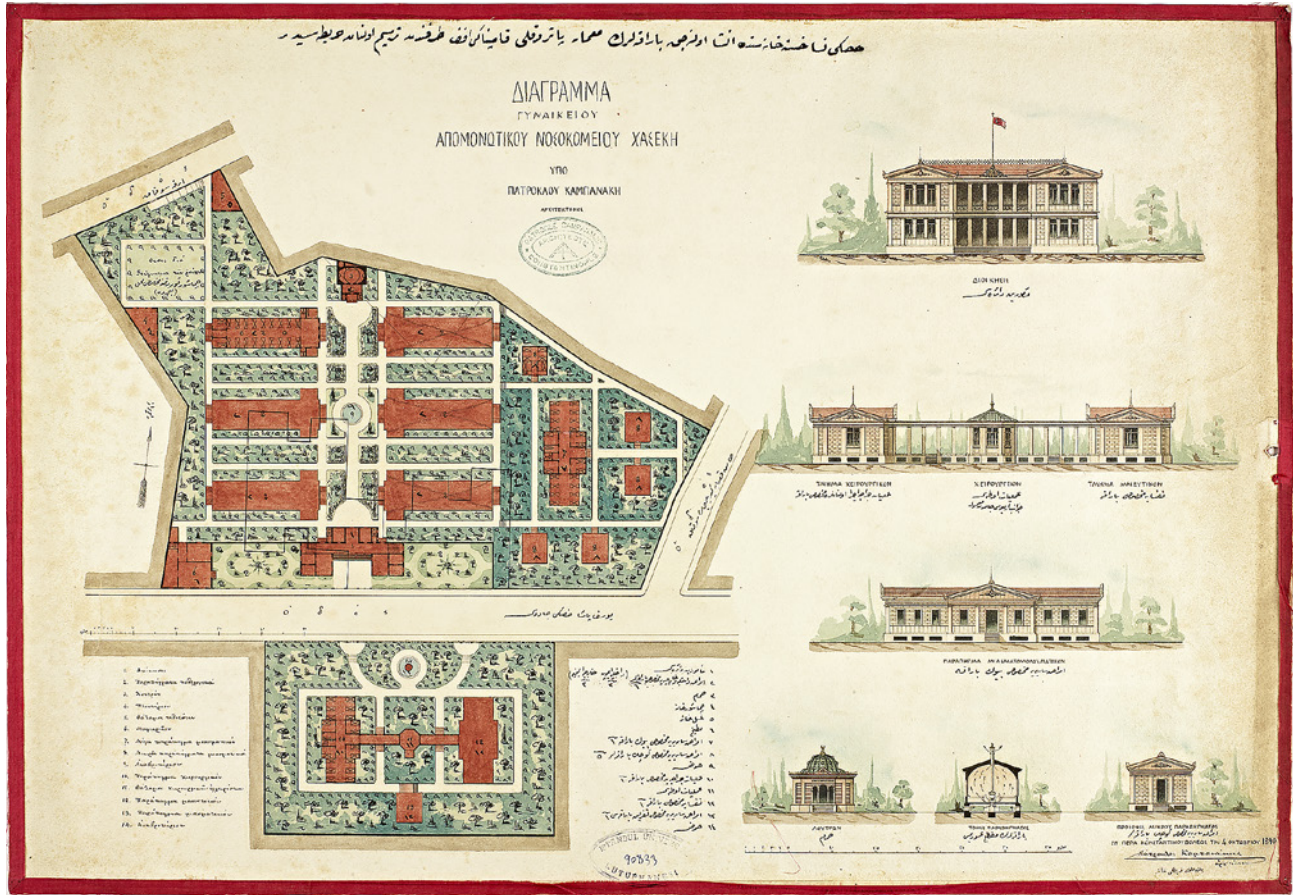
18 S. Hakim, Baalbek, 1898, İÜMK, No: 779-69/13



19 S. Hakim, Baalbek, 1898, İÜMK, No: 779-69/17



20 Nusretiye Camii önündeki çeşme, Phebus, İMÜK, No: 90643/2



21 Haseki Nisa Hastahanesi'nde inşa olunacak barakaların Mimar Patroklou Kampanaki tarafından tersim olunan haritasıdır. Abdullah Biraderler, 1890, İMÜK, No: 90833/16

Albümlerin ciltleri deri, renkli karton, ahşap ve sedef kakma veya maden işleriyle süslenmiştir. Bir kısmı art nouveau üslûbunda tezyinata sahiptir. Fotoğrafların bazıları sayfanın ortasına, bitkisel ve geometrik süslemeli bir çerçeve içine, bazıları da düz çizgilerle çevrili olarak yerleştirilmiştir. Bazılarında albüm ismi, fotoğrafçı adı, fotoğrafın veya albümün tarihi, pek azında da mücellidin ismi yer almaktadır. Albümler, Osmanlı Türkçesi, Fransızca ve Almanca dillerindedir. İçlerinde mükerrer fotoğraflara rastlanmaktadır.³¹

Cilt kapaklarındaki süsleme tarzının farklılıklarının yanında sıkça karşılaşılan bir unsur da bazı albümlerin kapaklarındaki imparatorluk

sembolleridir. Bu semboller, ay-yıldız, Osmanlı arması ve Sultan II. Abdülhamid'in tuğrasıdır. Albümlerin bazılarının içerisine Yıldız Sarayı Kütüphanesi'nin matbu fişleri yapıştırılmıştır. Kataloğlamadaki usulü yansıtan bu fişlerde eserin ismi, türü, dili, yazarının ismi gibi temel bilgiler yer almaktadır.

Albümlerin içerikleri, imparatorluğun barındırdığı çeşitliliği yansıtmaktadır. Tarihî anıtlar, şehir panoramaları, başta demiryolları olmak üzere alt-yapı çalışmaları, sınır karakolları, hükümet konakları, eğitim yapıları, sağlık tesisleri, askerî yapılar, devlet görevlilerinin portreleri ve askerî öğrenciler gibi birçok farklı tema içermektedir.

31 Atasoy, *Yıldız Sarayı Fotoğraf Albümlerinden Yedigâr-ı İstanbul*, 13.

Sonuç

Bu çalışmayla, 19. yüzyılda fotoğrafçılığın gelişimi sonrasında Osmanlı'daki fotoğrafçılar ve çalışmaları ile Sultan II. Abdülhamid döneminde Yıldız Sarayı'nda teşkil edilen fotoğraf albümlerine dair bulgular ortaya konulmuştur. Sözü edilen görüntü alma tekniği, keşfinden çok zaman geçmeden, dünyanın geri kalanında olduğu gibi Osmanlı'da da uygulanmıştır. Sultan II. Abdülhamid döneminde muhtelif kişilerin, yapıların, yerleşimlerin, mekânların, manzaraların fotoğraflarının toplanması ve seçilen fotoğrafların yurt dışındaki kütüphanelere gönderilmesiyle hem ülke içindeki idari faaliyetlerde hem de dünya devletleri nezdinde gösterilmek istenilen olumlu imajın sunulmasında fotoğrafların bir enstrüman olarak kullanılmaya çalışıldığı görülmektedir. Burada kısaca değinilen ama başka araştırmalarla ayrıntılı incelenmesi gereken bir husus da bu fotoğraf albümlerinin 20. yüzyılın son yıllarına doğru araştırmacıların ilgisine mazhar olması meselesidir.

Kaynakça

I. Arşiv Kaynakları

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı, Osmanlı Arşivi (BOA.)

Plan, Proje ve Krokiler (PLK.p.), 4609, Tarihsiz

Yıldız Perâkende Evrâkı, Askerî Maruzat (Y.PRK.ASK), 105/45, (1312) 1894/1895.

Yıldız Perâkende Evrakı Hâssa (Y.PRK.HH.) 16/54, 7 Rebilüâhir 1303 / 13 Ocak 1886;

Yıldız Esas Evrâkı (Y.EE.)56/12, 11 Cemâziyelevel 1310 / 1 Aralık 1892.

II. Kütüphane

İstanbul Üniversitesi Merkez Kütüphanesi, Yıldız Sarayı II. Abdülhamid Fotoğraf Albümleri Koleksiyonu (İÜMK.), No: 90806, 91037, 90818/2, 91037/4, 91037/4a, 90813/7, 90818/4, 90646/15, 90646/20, 90805/16, 90805/22, 779-69/13, 779-69/17, 90643/2, 90833/16.

Beyrut Mekteb-i Rüşdiye-i Askerî-i Şâhanelerinin Birinci Kat Planı, Beyrut, Lübnan, [1880-1893 arası], [Fotoğraf], Amerikan Kongre Kütüphanesi, II. Abdülhamid Koleksiyonu <http://www.loc.gov/pictures/item/2001699023/> Erişim Tarihi: 12 Aralık 2018.

III. Kaynak Eserler ve İncelemeler

Atasoy, Nurhan. *Yıldız Sarayı Fotoğraf Albümlerinden Yedigâr-ı İstanbul*. 1. Baskı. İstanbul: Akkok Yayınları, 2007.

Çelik, Zeynep, Edhem Eldem (derleyenler). *Kamera Ottomana: Osmanlı İmparatorluğu'nda Fotoğraf ve Modernite, 1840-1914*. 1. Baskı. İstanbul: Koç Üniversitesi Yayınları, 2015.

Çolak, Orhan Murat. "II. Abdülhamid Döneminde Vilayetleri Fotoğraflama Teşebbüsleri ve Fotoğrafçı Ahmed Fuad Bey", *Prof. Dr. Şevki Nezihi Aykut Armağanı*. Yay. Haz. Gulden Sarıyıldız, Niyazi Çiçek, İshak Keskin, Sevil Pamuk. İstanbul: Etkin Kitaplar, 2011: 57-74.

Deringil, Selim. *İktidarın Sembolleri ve İdeoloji: II. Abdülhamid Dönemi (1876-1909)*. Çev. Gül Çağalı Güven, 2. Baskı, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2002.

Ebel, Kathryn. "Visual Sources for Urban History of the Ottoman Empire", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*. v. 3, 6 (2005):457-486.

Furat, Mehmet Fahri, İshak Keskin. "A(nother) Quest for Power: Photographic Documentation in the Ottoman Empire", *Archives and Cultural Industries – 2nd Annual Congress. Girona, İspanya*, 13-15 Ekim 2014, 1-10. <http://www.girona.cat/web/ica2014/ponents/textos/id197.pdf> Erişim Tarihi: 31 Aralık 2018.

Genç, Adnan, Orhan Murat Çolak. *Sultan II. Abdülhamid Arşivi İstanbul Fotoğrafları*. İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi / İslam Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi (IRCICA), 2008.

Kaya, Gülsen Sevinç, Ayşe Fazlıoğlu. *150 Yılın Sessiz Tanıkları: Dolmabahçe Sarayı Fotoğraf Albümleri*. İstanbul: TBMM Milli Saraylar Daire Başkanlığı, 2006.

Nuhoğlu, Hidayet Yavuz, Orhan Murat Çolak. "Osmanlı'da Fotoğrafçılık", *Türkler*. Cilt XIV. Ankara, 2002: 933-943.

Özendes, Engin. *Abdullah Freres: Osmanlı Sarayının Fotoğrafçılığı*. 1. Baskı. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 1998.

Öztuncay, Bahattin. *Dersaadet'in Fotoğrafçıları: 19. Yüzyıl İstanbul'unda Fotoğraf: Öncüler, Stüdyolar, Sanatçılar*. 2. Baskı, Cilt 2. İstanbul: Aygaz, 2006.

Sarıyıldız, Gulden. "Osmanlı Bürokrasisinde Fotoğraflı Belge Kullanımı ve Parmak İzi Uygulaması", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*. 47 (2009): 183-208.

Taptık, F. Ali. *19. Yüzyıl İstanbul Fotoğrafları: II. Abdülhamid Hediye Albümleri'nde Kent ve Mimarinin Temsili*. Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İTÜ Fen Bilimleri Enstitüsü, 2011.

Tekinalp, Pelin Şahin. "Links Between Painting and Photography in Nineteenth-Century Turkey", *History of Photography*. 34:3 (2010), 291-299.

Waley, Muhammad Isa. "Images of the Ottoman Empire: The Photograph Albums Presented by Sultan Abdulhamid II", *The British Library Journal*. 17 (2), (1991): 111-127.